

ראובן גפני

קהילות יהודיות בערים ערביות בתקופת המנדט: עכו כמקרה מבחן?

ענת קדרון ושולי לינדר־ירקוני, סיפורה של קהילה
נשכחת: ראשיתו של היישוב היהודי בעכו המנדטורית
ואחריתו, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס,
תשפ"ב, 274 עמ'

ספרן של ענת קדרון ושולי לינדר־ירקוני הוא
בראש ובראשונה תיאור סדור ומעמיק ראשון של
קורות הנוכחות היהודית בעכו במחצית הראשונה
של המאה העשרים. תיאוריה הקודמים של
נוכחות זו היו רובם ככולם חלקיים מאוד, הוקדשו
לסיפוריהן של דמויות או של קבוצות אוכלוסייה
מסוימות, ולרוב לא הציבו את הפרשייה היישובית
העכואית על רקע ההתרחשויות ההיסטוריות,
היישוביות והגיאוגרפיות בנות הזמן.¹

שני פרקי הספר הראשונים מוקדשים לתיאור
דמותה האורבנית והאנושית של עכו בשלהי
התקופה העות'מאנית ועד מלחמת העולם
הראשונה. בתיאור זה המחברות מתייחסות הן
למאפייניה הכלכליים והפיזיים של העיר כולה
והן לדמותה – המשתנה בהדרגה – של הקהילה
היהודית הקטנה שפעלה בה. הפרק השלישי

1 ראו למשל: ש' סרוגו, 'ממפרץ סלוניקי למפרץ עכו:
פרק בקורותיהם של דייגים עבריים בין שתי מלחמות
העולם', פעמים, 123-122 (תש"ע), עמ' 9-39;
צ' ליבנה (ליברמן), גורלה של ההעפלה: פרשת
כיבוש העבודה בעכו, תל אביב תש"ך; י' לוריא, עכו
עיר החומות: יהודים בין ערבים, ערבים בין יהודים,
תל אביב תש"ס; נ' שור, תולדות עכו, תל אביב תש"ן,
עמ' 275-328.

מחיר ועין

ענת קדרון שולי לינדר־ירקוני

סיפורה של קהילה נשכחת

ראשיתו של היישוב היהודי בעכו המנדטורית ואחריתו

מציג את התפתחותה הדמוגרפית והכלכלית
של עכו בתקופת המנדט, וליבו של הספר הם
הפרקים הרביעי והחמישי, המתמקדים בהרחבה
במאפייניו של היישוב היהודי בעיר בתקופה זו
ובשינויים שהתחוללו בו באותן שנים. בהקשר זה
נדונות בהרחבה פעילויותיהם של גורמים פרטיים
וממסדיים בעיר, יוזמות עסקיות מקומיות –
חלקן בהיקפים גדולים, ניסיונות התבססות
של קבוצות פועלים ודייגים עבריים בעיר וכן
תוכניות ליצירת שכונות יהודיות נבדלות בעכו,
שאף אחת מהן לא הוגשמה בסופו של דבר. בפרק
השביעי מתוארים בקצרה (בעיקר בשל היעדר
מקורות) היחסים שנרקמו בין הקהילה היהודית
לבין ערביי העיר, ואילו בפרק השישי ובפרק
הסיכום עוסקות המחברות בקהילה היהודית
במבט תמטי רחב מעט יותר: הן בוחנות את
תנועותיה של הקהילה על הציר שבין המסורתי
ללאומי, וסוקרות בהקשר זה את אופייה המשתנה

אלא אף כחלק מתופעה יישובית רחבה בהרבה, שלאורה אפשר לבחון מחדש כמה סוגיות יסוד בהיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית והיישובית. סוגיות אלו מקבלות ביטוי ייחודי – לעיתים אפילו מפתיע – כשהן נבחנות דווקא לנוכח המציאות בערי המשנה וביישובי הפריפריה, שהיו מרוחקים מרחק רב ממוקדי הכלכלה והמערך הפוליטי וממרכזי קבלת ההחלטות של הצדדים שהיו שותפים למאבק על הארץ. תופעת הנוכחות היהודית ביישובים מעורבים וערביים – העומדת ברקע הדברים לאורך הספר כולו, והנדונה באופן ישיר (אם גם בקיצור יחסי) בחלקו האחרון – מציבה את סיפורה של עכו בהקשר רחב. עם זאת דומה שתופעה יישובית זו כשלעצמה עודה ממתינה לבחינה השוואתית סדורה, שתתייחס לערים וליישובים רבים ולמגוון מאפיינים גיאוגרפיים, היסטוריים וקהילתיים בנוכחותם של היהודים במקומות אלו.⁶

של מערכת החינוך המקומית; הן עומדות על היחסים הפנימיים שנוצרו בקהילה בין קבוצות אוכלוסייה שונות; ודנות ביחסם של התנועה הציונית ומוסדותיה לנוכחות היהודית שהלכה ונוצרה בערים המעורבות והערביות.

ואכן מעבר להתמקדות בסיפורה של הנוכחות היהודית בעכו, הספר משתלב בעיסוק המחקרי ההולך וגובר בנוכחות היהודית שהתקיימה בערי המשנה הערביות משלהי המאה התשע עשרה ועד לאחר המרד הערבי. בהקשר זה נדונו מחדש בשנים האחרונות היבטים שונים של פרשיות ההתיישבות בבאר שבע ובעזה,² בבית שאן, בצמח ובנצרת,³ ברמלה ובלוד,⁴ בבית לחם וביריחו⁵ ובמידה פחותה בערים ובכפרים נוספים. על רקע שפע מחקרי זה, ההולך וגדל בחלוף השנים, ייתכן שיש לבחון את סיפורה של הנוכחות היהודית בעכו בתקופה האמורה לא רק כהתרחשות מקומית – ייחודית ככל שהייתה –

2 על הנוכחות היהודית בבאר שבע ראו למשל: א' גל-פאר, 'הנוכחות היהודית בבאר שבע 1948-1900', מ' נאור (עורך), יישוב הנגב, 1960-1900 (עירן, 6), ירושלים

4 ג' ג'מ, 'היבטים בהתפתחותה העירונית של רמלה בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופה הבריטית', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2014; י' לנג, 'ב'עיר המצער רמלה': חידוש היישוב היהודי וכישלוננו בשנות העלייה הראשונה (תרמ"ה-תרס"ד)', על אתר, יז (כסלו תשע"ג), עמ' 43-92; ב' פוריס, 'הנוכחות היהודית בעיר לוד בשנים 1886-1947', שם, יט (כסלו תשע"ז), עמ' 91-111.

5 נ' שרגאי, על אם הדרך: סיפורו של קבר רחל, ירושלים תשס"ה, עמ' 123-154; ר' גפני, 'הנוכחות היהודית ביריחו בתקופת המנדט', מחקרי בקעת הירדן, ב (תשע"ח), עמ' 49-69.

6 לעניין זה ראו בעיקר: עמ' 204-219; גפני, נקודה עברית (לעיל, הערה 3), עמ' 193-208; וכן בקצרה: י' בן-ארצי, 'ההתיישבות היהודית בארץ ישראל 1900-1917: מאפיינים גיאוגרפיים יישוביים', י' קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית, ב, ירושלים תשס"ג, עמ' 411.

2 על הנוכחות היהודית בבאר שבע ראו למשל: א' גל-פאר, 'הנוכחות היהודית בבאר שבע 1948-1900', מ' נאור (עורך), יישוב הנגב, 1960-1900 (עירן, 6), ירושלים תשמ"ו, עמ' 30-48; הנ"ל, 'קבר האחים וקורותיו של בית העלמין היהודי בבאר שבע', עיונים בתקומת ישראל, 21 (תשע"ב), עמ' 339-372. למחקרים ערכניים על הקהילה היהודית בעזה ראו למשל: D. Halevi, 'Breaking Boundaries, Bricking Walls: Oriental, Sephardi, and European Jews in a Late Ottoman Palestinian Classroom', *Journal of Levantine Studies*, 7, 2 (Winter 2017), pp. 9-32; צ' שילוני, 'שוליים שבשוליים: לתולדות החינוך היהודי בעזה בשלהי השלטון העות'מאני, 1886-1915', דור לדור, מט (תשע"ה), עמ' 385-437; הנ"ל, 'אחוזה בית' בחולות עזה? תכניות לייסוד פרבר עברי-לאומי, עיונים בתקומת ישראל, 25 (תשע"ז), עמ' 379-412.

3 ר' גפני, נקודה עברית בבית שאן: קהילה יהודית בעיר ערבית בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט, ירושלים תשע"ז; הנ"ל, 'קהילה יהודית על קו הגבול: הנוכחות היהודית בעיר צמח (סמח) במחצית הראשונה של המאה ה-20', מחקרים חדשים של הגליל, 3 (תשע"ח), עמ' 9-28; הנ"ל, 'תקופה של יישוב יהודים

במאבק להישרדות ולהכרה: קהילות יהודיות בערים ערביות

סקירה ראשונית של תבנית ההתיישבות היהודית בערי המשנה הערביות – ובכפרים ערביים אחדים – מעלה כמה נקודות דמיון עיקריות, המשקפות נאמנה את ההתרחשויות במרבית המקרים.

הניסיון הראשוני להתיישבותם של יהודים באתרים אלו – תחילה כבודדים ולאחר מכן לעיתים במסגרת קהילתית – נעשה כמעט תמיד מתוך יוזמה של פרטים, שבאו למקום בראש ובראשונה מסיבות כלכליות או אישיות. אומנם בשלבים הבאים זכו הקהילות החדשות והזעירות לתמיכה של גופים שונים – תחילה גופים ציוניים או פילנתרופיים מוקדמים דוגמת 'חובבי ציון' ו'למען ציון', ובהמשך מוסדות לאומיים יישוביים – ואולם זו הייתה כמעט תמיד מוגבלת מאוד בהיקפה, ולא תרמה הרבה לאפשרות צמיחתן ושגשוגן העתידי של הקהילות המתגבשות. התמיכה המוסדית המוגבלת והיקפן המוגבל של הקהילות עצמן יצרו אתגרים חוזרים ונשנים, בעיקר בתחומי החינוך, הרפואה, המיסוד הקהילתי ורכישת הקרקעות במקום, והמתיישבים היהודים נדרשו להתמודד עם אתגרים אלה פעם אחר פעם.

בניגוד להנחה המקובלת שיהודים שביקשו להתיישב בערים ערביות היו בעיקר דוברי ערבית, כלומר ספרדים או יוצאי ארצות האסלאם, בחינה מעמיקה מגלה כי כמעט בכל המקרים הורכבה הנוכחות היהודית המקומית מספרדים ומאשכנזים גם יחד, ביחס פנימי משתנה. המתיישבים באשר הם היו מזוהים – במידות שונות – עם האידיאולוגיה הציונית, וזו הלכה והתעצמה ככל שהחריפו האתגרים המקומיים, הכלכליים והביטחוניים שהונחו לפתחם. כתוצאה מכך בכמה מקרים אף נוסדה בערי המשנה הנהגה קהילתית עצמאית, והגדרתה העצמית של הנוכחות המקומית השתנתה בהדרגה מעדה יהודית לקהילה ערבית.⁷ הנוכחות

היהודית נעלמה מכל היישובים הנדונים – באופן כמעט מוחלט – במחצית הראשונה של שנות השלושים או לכל המאוחר זמן קצר לאחר פרוץ המרד הערבי.

סוגיית החינוך היהודי או הלאומי הייתה אחד הגורמים שהעיבו במיוחד על סיכויי הישרדותן של הקהילות היהודיות. העניין זכה לתשומת לב רבה במיוחד הן בקהילות שנוצרו כבר בשלהי המאה התשע עשרה (דוגמת רמלה ועזה) והן בקהילות שנוצרו או התבססו מאוחר יותר (בהן באר שבע, בית שאן, עכו וצמח). סוגיית החינוך, אופיו ומימונו העלתה לעיתים אל פני השטח מתחים פנים-קהילתיים, בין אשכנזים למזרחים או בין לאומיים למי שלא היו כאלה, וחשוב מכך – מתחים מחריפים והולכים בין הקהילות לבין מוסדות היישוב המרכזיים. כפי שהראו המחברות בספרן, המוסדות אומנם תמכו במוצהר בקיומה של מסגרת חינוך יהודית בעכו, אך למעשה העניקו לה תמיכה כספית וארגונית מינימלית, שלא אפשרה את קיומה היציב לאורך זמן (עמ' 167-178) – וזאת, יש להדגיש, בדומה מאוד למצב ששרר בערים וביישובים נוספים. לא מפתיע שדברים שאמרו יהודי עכו בענייני חינוך מזכירים מאוד ציטוטים מפהם של יהודי בית שאן באותה התקופה, ומשקפים התלבטויות פנים-קהילתיות וחוק-קהילתיות דומות למדי:

אצלנו בעכו משתובבים איזה ילדים עבריים בלי חנוך [ההדגשות שלי] והסיבה לזה שלהורים אין האפשרות לשלם שכר לימוד, ההורים הם ספרדים. מקורם ביקרו הילדים בבית ספר מיסיוני [...] הוצאתי

7 לנושא זה ומשמעותו ראו: ע' קדרון, 'מקהילה יהודית ערתית לקהילה ערבית לאומית: הקמת קהילות לאומיות עבריות נבדלות בערים המעורבות בתקופה המנדטורית', מחקרי משפט, ל (תשע"ו), עמ' 431-473. לנעשה בעכו בהקשר זה ראו בספרן של קדרון ולינדר-ירקוני, עמ' 165-167.

השפיעה ללא ספק על רכיבים שונים בהתפתחותה של הקהילה העברית החדשה בעיר, בין השאר בסוגיות של הנהגה ושל יציבות ארגונית פנימית.

עכו, בדומה לרבות מערי המשנה האחרות, לא שכנה במרכזו של חבל התיישבות לאומית מובהק – חבל התיישבות כזה החל להתפתח בגליל המערבי בעיקר בעשור האחרון של תקופת המנדט. מנגד, קרבתה הרבה של העיר לחיפה הפכה אותה במקרים לא מועטים ליעד מועדף להשקעה ולהתיישבות בעבור אישים וקבוצות עבודה שביקשו מחד גיסא ליהנות ולהיבנות מן הקרבה לעיר הגדולה ולנמל שפעל בה, ומאידך גיסא לפעול או להתגורר בעיר שהדיור וההשקעה בה היו זולים יותר באופן מובהק. ואכן יתרון מרחבי זה הביא לפחות בראשית התקופה לגידול מהיר במספר היהודים בעיר, והוא הגיע בשיאו לכ-800 – יותר מפי שלושה מגודלן של הקהילות המקבילות בשיאן. אלא שלא אחת הפכה הקרבה לעיר הגדולה דווקא לנטל, מאחר שהאפשרות המתמדת לעקור לחיפה השכנה פגעה לא מעט ביציבותה הפנימית של הקהילה בעכו, והביאה לעזיבתם של יהודים לא מעטים את העיר לטובת חיפה. קשר דו-משמעי זה כשלעצמו מזכיר פרשיות יישוביות נוספות, ובהן יחסיה של הקהילה בצמח עם טבריה, שהקרבה אליה סייעה לקהילה ופגעה בה בעת ובעונה אחת.¹¹

מאפיין ייחודי נוסף של הנוכחות היהודית בעכו היה התיישבותם בעיר של מספר לא מבוטל של קבוצות עבודה מאורגנות וכן של כמה יהודים

אותם בהבטחה שאשתדל שתקבלו אותם לבית הספר בלי שישלמו כי אין להם פרוטה. אני מקווה שתבינו את הנחיצות שיש בזה וגם הסכנה שילדי ישראל יתחנכו במסיון, בבקשה לכתוב מכתב למורה, מר צבי, שיקבל אותם (עמ' 176).⁸

ושאלנו מהרופא ואמר לנו כבר נפתחו בתי הספרים [כך!] הציונים, ועכשיו הילדים מסתובבים בעיר ברחוב ושוכחים את העברית שכבר למדו ויהיו כמו ערבים בלי לדעת את השפה העברית, הננו מבקשים להודיענו אים [כך!] יפתחו את בית הספר או לא.⁹

הינה כי כן בסוגיית החינוך, כמו בעניינים רבים אחרים, סיפורה של עכו הוא חלק מסיפור יישובי-גיאוגרפי רחב בהרבה; תיאורן של קדרון ולינדר-ירקוני אינו ממצה סיפור רחב זה, אך ללא ספק תורם רבות להכרתו ולהבנתו.

קומונות וגפרורים: ייחודה של עכו

חרף קווי הדמיון בין הקהילות היהודיות בעיר המשנה הערביות – וכפי שטוענות המחברות – כמה רכיבים ייחודיים משמעותיים בסיפורה של עכו מייחדים את הנוכחות היהודית בעיר מקהילות מקבילות ביישובים אחרים (עמ' 215–220).

תחילה יש להדגיש כי קהילת עכו – שלא כמקבילותיה – לא הייתה יוזמה יישובית חדשה כי אם מעין המשך לפרק יישובי בן מאות שנים, שבמהלכן התקיימה בעיר קהילה יהודית, על פי רוב יציבה (עמ' 26–38). מבחינה זו היא דומה במידה מסוימת לשכם, שאף בה נעשו בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים ניסיונות לחדש את הקהילה היהודית על בסיס הגרעין היהודי המקומי הוותיק.¹⁰ המשכיות זו

8 נ"כ מגריל אל ועד החינוך בירושלים, כ"ד בתשרי תר"ץ, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, 117/7023/2.

9 "מזרחי אל ועד החינוך של ההנהלה הציונית, י"א בכסלו תרפ"ח, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, S2/165. וראו: גפני, נקודה עברית (לעיל, הערה 3), עמ' 128–129.

10 ראו למשל: R. Gafni, 'Two Minorities on the Brink of Jews and Samaritans in 19th Century Nablus',

S. Fine (ed.), *The Samaritans: A Biblical People*, Leiden 2022, pp. 129–136; י' ליבמן, 'יוזמות לחינוך ההתיישבות היהודית בשכם: משלהי המאה ה-19 ועד להקמת מדינת ישראל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת אריאל, 2015.

11 לעניין זה ראו: גפני, קהילה יהודית (לעיל, הערה 3), עמ' 23.

מסוימת את יחסם של מוסדות היישוב ליהודי רמת הגולן – שעמדו בקשר עם התושבים היהודים בצמח ובטבריה – או ליהודים שרכשו קרקעות וביקשו להתגורר במרחבי אלעריש וסביבתה, גם על סמך הנוכחות היהודית הקרובה בעזה.¹⁴ האם היה על היישוב הארץ-ישראלי לתמוך ביוזמות אלו, שאתגרו והרחיבו את גבולותיה של הארץ שבאחריותו? מתברר שכמו הנוכחות היהודית בעכו, יוזמות אלו אתגרו את המוסדות הלאומיים לא רק ברמה הפרקטית והמיידיית כי אם גם ברמה מרחבית מקיפה ומורכבת וברמה תודעתית עמוקה.

סוגיה היסטוריוגרפית נוספת שהתרחשה בערי המשנה מהווה בה עדות מובהקת היא הניסיון לשרטט את קווי השבר הגיאוגרפיים-יישוביים בתקופת המנדט שלאחריהם כמעט לא התאפשרו עוד חיים של יהודים וערבים אלו לצד אלו, לבד מבערים המעורבות הגדולות. בעוד רבים משרטטים את קו השבר המשמעותי ביותר בין יהודים לערבים במאורעות תרפ"ט ובהשלכותיהם, הרי מן הנעשה בערי המשנה ניתן להסיק כי דווקא פרוץ המרד הערבי – ולא האירועים שקדמו לו – הוא שהביא להיפרדות היישובית רחבת ההיקף בין היהודים לערבים בארץ. ואכן כך התרחשו הדברים בחברון – שהנוכחות היהודית בה באותה העת כבר דמתה לזו שבערי המשנה – בבית שאן, בצמח ובנצרת וכמובן גם בעכו, שהתקיימה בה נוכחות יהודית יציבה, אם גם מצטמצמת והולכת, עד המחצית השנייה של שנות השלושים. בהקשר זה דמו ההתרחשויות בערי המשנה לנעשה בקווי

בעלי ממון שלא הסתפקו בפעילות כלכלית במסגרת משפחתית. אלה הקימו תעשייה עברית מקומית, משמעותית בהיקפה, שנסמכה לפחות בחלקה על עבודה עברית. יוזמות אלו – בראשן מפעל הגפרורים 'נור' ומפעל המתכת 'תובל' – תרמו להגדלת מספר היהודים שהתגוררו ועבדו בעיר, ואף משכו את תשומת ליבם של מוסדות היישוב המרכזיים, שנציגיהם ביקרו בעכו מעת לעת, ושהתרשמותם מהנעשה בעיר תוארה בעיתונות העברית יותר מפעם אחת.¹² כך חרף קווי הדמיון המובהקים שבין עכו לאחדות מן הקהילות האחרות שנוצרו בערים ערביות, סיפורה היה בכל זאת ייחודי, ומצדיק גם מסיבה זו את העיון המעמיק שהקהילה זכתה לו בספרן של קדרון ולינדר-ירקוני.

קווי תיחום ושבר יישוביים

בין שנבחר להדגיש את ייחודה של ההתרחשות בעכו, ובין שנעדיף לתארה כחלק מקבוצת יוזמות רחבה, דומה שעצם ההתמקדות בה ובקהילות דומות במרחב הפריפריאלי עשויה להציע כיווני מחקר וחשיבה חדשים.

כך למשל, בחינתן של יוזמות אלו מפנה את תשומת הלב לחוסר הבהירות ביישוב באשר לגבולותיה של ארץ-ישראל, לפחות אלו הרלוונטיים בהקשר היישובי-לאומי. לפחות בהזדמנות אחת נדונה עכו בהנהלה הציניית בצוותא עם הקהילה היהודית בצידון (עמ' 98) – שהיא כשלעצמה נעה באותה התקופה בין זהויות והגדרות עצמיות משתנות.¹³ הדבר מזכיר במידה

14 על יהודי הגולן ראו באופן ראשוני: צ' אילן, 'יהודים בודדים בגולן בעבר', ארץ הגולן, 20 (1980), עמ' 14-15. על הקשר בין הקהילה היהודית בעזה לבין הניסיונות היהודיים להשתקע במרחבים שכניה לבין מצרים ראו: שילוני, אחוזות בית (לעיל, הערה 2); מ' אלקיים, 40 שנות ישוב יהודי בעזה: באר שבע והקמת חוות רוחמה, רמת גן תשנ"ה.

12 על פעילות תעשייתית זו ועל משמעותה הציבורית והתקשורתית ראו: עמ' 76-97.

13 על צידון וקשריה המעורפלים עם המוסדות היישוביים בתקופה זו ראו: Y. Mizrahi-Arnaud, 'The Jews of Sidon and the Yishuv: A Story of Dynamism and Support' (מחקר שטרם פורסם); תודתי למחברת, שמסרה לי מידע בנושא.

המיוחדים שנוצרו לעיתים דווקא בערים אלו בין היהודים לשכניהם – למשל סביב עניין העבודה המאורגנת בעכו – ויחסיהם של יהודי הערים עם סביבתם היישובית החקלאית, שכמעט תמיד היו מורכבים. סוגיות אלו כולן ראוי שתמצאנה ברקע הקריאה על אודות הפרשייה העכואית הנפרסת בספר זה, המעניק שפע מידע, ומציע לנו מגוון כיווני מחקר עתידיים.

התפר העירוניים בחלק מן הערים הגדולות, שאף בהן נפרדו האוכלוסיות בעיקר לאחר פרוץ המרד הערבי.¹⁵ סוגיות נוספות הזוכות להארה ייחודית – ולעיתים אף מפתיעה – בזכות העיון בנעשה בערי המשנה הן מגוון הזהויות העצמיות והתודעתיות – מבחינה לאומית ועדתית גם יחד – של היהודים שפעלו בערים אלו; הקשרים

של חיפה בשנים 1917-1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1974, עמ' 33, 44, 98-101, 107. וכן ראו: ר' גפני, 'חיים ב"שדה הרמים': יהודים, ערבים ושוב יהודים בשכונת שמאעה (שערי ציון) בירושלים, 1970-1900, קתדרה, 161 (תשע"ז), עמ' 100-104, 112-115.

15 על מאורעות תרפ"ט כנקודת השבר העיקרית ראו במיוחד: ה' כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, ירושלים 2013. להיפרדות האוכלוסיות בערים הגדולות ראו למשל באשר לחיפה: ת' גורן, 'הצעות ותכניות לעיבוי ההתיישבות היהודית בחיפה בתקופת המנדט', אופקים בגיאוגרפיה, 54 (תשס"ב), בייחוד עמ' 12-15; ש' שטרן, 'התפתחות המערך העירוני